

Dominika Hołuj

<http://orcid.org/0000-0001-8532-4052>
Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie
holujd@uek.krakow.pl
DOI: 10.35765/pk.2024.4401.21

Organizacje pozarządowe na rzecz budowania rezyliencji miejskich przestrzeni dziedzictwa*

STRESZCZENIE

W artykule przedstawiono wyniki analizy działań organizacji pożytku publicznego w zakresie aktywności budujących rezyliencję przestrzeni dziedzictwa w polskich miastach w latach 2019–2021. Zidentyfikowano rodzaje tych działań, ustalając, że OPP w szczególności podejmują działania strażnicze, prewencyjne, reaktywne, wspierając potencjał adaptacyjny obiektów i przestrzeni dziedzictwa do współczesnych potrzeb i przywracając pamięć miejsc. Wyraźnie rysuje się korelacja pomiędzy kierunkami działania OPP a brakami kompetencyjnymi, kadrowymi czy organizacyjnymi publicznych instytucji formalnie odpowiedzialnych za ochronę dziedzictwa i zrównoważone włączanie go w rozwój społeczno-gospodarczy.

SŁOWA KLUCZE: rezyliencja, dziedzictwo kulturowe, organizacje pozarządowe, przestrzeń miejska, miasto historyczne

ABSTRACT

NGO Activities for the Resilience of Urban Heritage Spaces

The paper presents the outcomes of an analysis concerning the activities of Non-Governmental Organizations (NGOs) in the realm of enhancing resilience within heritage spaces in Polish cities during the years 2019–2021. Various types of such endeavors are identified, revealing that NGOs, in particular, engage in supervision, preventative and responsive actions. These efforts serve to bolster the potential for adapting heritage sites and spaces to contemporary requirements while also restoring the memory of these locations. A distinct correlation is observed between the focus areas of NGOs' initiatives and the competencies, personnel, or organizational shortcomings within

* Publikacja została dofinansowana ze środków subwencji przyznanej Uniwersytetowi Ekonomicznemu w Krakowie – Projekt nr 049/GGH/2022/POT.

public institutions formally tasked with heritage preservation and its sustainable integration into socio-economic development.

KEYWORDS: resilience, cultural heritage, NGOs, urban space, historic city

Wstęp

W dyskursie naukowym rezyliencja początkowo pojawiła się w kontekście analiz ekosystemów, w badaniach inżynieryjnych (Folke, 2006). Z czasem zaczęto ją analizować także jako właściwość społeczności, gospodarek czy jednostek osadniczych. Rozszerzona perspektywa badawcza skupia się na relacjach pomiędzy zaburzeniami a reorganizacją (Folke, 2006; Asprone, Prota i Manfredi, 2014), gdzie zaburzenia równowagi dzieli się na naturalne i antropogeniczne (np. kryzysy ekonomiczne, społeczne, polityczne, zmiany klimatyczne, zaburzenia wynikające z postępu technologicznego, który przewartościowuje przydatność zasobów) (Jacobs, 2005; Drobniak, 2014; Meerow, Newell i Stults 2016; *The Future of Cities, Opportunities, Challenges and the way Forward*, 2019). Zaburzenia te, w stosunku do zasobu, na który wpływają, mogą być wewnętrzne lub zewnętrzne (Newton i Doherty, 2014), przybierać charakter powolnych przeobrażeń (np. zmiany klimatu) czy gwałtownych szoków (np. kryzysy finansowe, kataklizmy) (Newton i Doherty, 2014).

Rezyliencja miejska

Rezyliencja miejska to zdolność systemów miejskich do radzenia sobie ze zmianą, uczenia się na trudnych doświadczeniach i umiejętność osiągnięcia równowagi po szokach (Newton i Doherty, 2014). Z uwagi na długie trwanie miast, a co za tym idzie ciągłą zmienność czynników warunkujących ich istnienie, cechą rezyliencji miejskiej nie będzie powrót do stanu sprzed kryzysu (*equilibrium paradigm*), ale umiejętność dostosowań do ciągle zmieniających się czynników determinujących ich funkcjonowanie, zachowując przy tym zdolność do trwania (*non-equilibrium paradigm*) (Holling, 2001; Pickett, Cadenasso i Grove, 2004). O rezyliencji miejskiej decyduje przede wszystkim umiejętność ciągłej adaptacji (*adaptive capacity*), tak w obliczu kryzysów, jak i dostosowań do zmieniających się potrzeb jego użytkowników (Holling, 2001; Godschalk, 2003; Asprone i in., 2014; Rose, 2014; Vale, 2014; Meerow i in., 2016) oraz

umiejętność transformacji (*transformative capacity*), tj. przekraczania progów rozwojowych, przechodzenia na nowe trajektorie rozwoju, gdy zmienne struktury ekologiczne, ekonomiczne lub społeczne powodują, że istniejący stan jest nie do utrzymania (Walker i Salt, 2006; Folke, Carpenter, Walker, Scheffer, Chapin i Rockström, 2010).

Rezyliencja statyczna to zdolność do podtrzymania funkcji w obliczu szoku, bazuje ona na wcześniejszych przygotowaniach (*preventive resilience*), zaś dynamiczna mierzona jest tempem odzyskiwania równowagi po kryzysie (*reactive/restorative resilience*) (Pickett i in., 2004; Rose, 2014). Rezyliencja to zarówno punktowe w czasie radzenie sobie z gwałtownymi zmianami o natychmiastowych konsekwencjach (*emergency response*), ale także umiejętność niwelowania długofalowych skutków trendów i zjawisk (Vale i Campanella, 2005; Meerow i in., 2016; Holden, 2018). Współcześnie rezyliencja miejska analizowana jest nie tylko w odniesieniu do zdolności np. odbudowy fizycznej tkanki, ale też dochodzenia do stanu równowagi społecznej (Vale i Campanella, 2005). Rezyliencja miejska odnosi się do różnej skali – od całych ośrodków, dzielnic, po zjawiska występujące lokalnie (Vale, 2014; Świątek, 2015). Rezyliencja, podobnie jak kryzys, jego przyczyny i przebieg, są związane z miejscem, w jakim wystąpiły (Vale i Campanella, 2005).

Na miejską rezyliencję wpływa wielu interesariuszy, w tym przedstawiciele różnych społeczności i kultur (Godschalk, 2003; Vale i Campanella, 2005; Walker i Salt, 2006; Meerow i in., 2016). Czynnikiem rezyliencji społecznej jest spójność społeczności lokalnej, tolerującej różnorodność i odmienność kulturową (Mulligan, Stelle, Rickards i Fünfgeld, 2016). Budowanie rezyliencji miast wymaga współpracy międzysektorowej, w tym społecznego zaangażowania (*integrated approach*) (Pelling, 2003; Greffe, 2012; National Research Council, 2011; Jigyasu, 2013; Newton i Doherty, 2014; Roberts, 2014; Purchla, 2014; Zalasińska, 2014; Folke, 2016; Drobniak, 2018; Ribeiro i Gonçalves, 2019). Miasto powinno być traktowane jako zbiorowa odpowiedzialność (Polko, 2017), dzielenie się odpowiedzialnością pozwala na ograniczenie stref niczych (*disowing*) oraz ograniczenie utowarowienia jego zasobów i redukcję ich roli do przestrzeni realizacji prywatnych interesów (Pyka, 2018; Santangelo, Melandri, Marzani, Tondelli i Ugolini, 2022).

Miejska rezyliencja a dziedzictwo kulturowe

Współcześnie coraz częściej podkreśla się znaczenie budowania rezyliencji nie jedynie na podstawie instrumentów i bodźców, ale także wartości, dostrzegając rolę kultury, w tym dziedzictwa kulturowego, w kierowaniu

ludzkimi działaniami i reakcjami (Pyka, 2018; Fabbriatti, Boissenin i Citoni, 2020; Jędras, Legutko-Kobus, Przygodzki i Chabiera, 2021), przy czym samo dziedzictwo jest zasobem podlegającym oddziaływaniu zaburzeń, jak i czynnikiem endogennym, zwiększającym rezyliencję. Przykładem są chociażby korzyści środowiskowe ze stosowania tradycyjnych technik budowania, dostosowanych do lokalnych warunków klimatycznych, geograficznych, bazujące na lokalnych surowcach i wytwórcach, co obniża koszty środowiskowe odbudowy, remontów, a także powstawania nowych obiektów w tradycyjnych technikach (McEntire, 2015; Świątek, 2015; Plieninger i Bieling, 2012).

W stosunku do zasobu dziedzictwa materialnego często analizowanym zaburzeniem jest, wspomniana już wcześniej, utrata funkcji. Tu pojawiają się problemy adaptacji do nowych potrzeb. Czynniki brane pod uwagę w podejmowaniu decyzji o konwersji budynków obejmują szereg aspektów: funkcjonalnych, prawnych, finansowych, technicznych, ale także aspekty kulturowe (estetyczne, architektoniczne, historyczne wartości) (Geraedts, van der Voordt i Remøy, 2018). Szczególnym uwarunkowaniem jest uwzględnienie w kalkulacjach wygenerowanego przy budowie śladu węglowego (*embodied carbon*), czyli już poniesiony koszt środowiskowy (Martin, 2012). Z punktu widzenia społecznego (ale po części i kalkulacji ekonomicznej) z kolei zwraca się uwagę na znaczenie wartości kulturowych, jakie są przypisywane obiektowi (Holtorf, 2018), i tu należy dodać, że w praktyce o tym, czy obiekt zachować, czy nie, decydują często właśnie te wartości. Jeżeli decydenci je dostrzegają – obiekty są zachowywane, jeżeli nie – pomimo dostrzegania kosztu środowiskowego, obiekty są najczęściej rozbierane (Baker, Moncaster, Remøy i Wilkinson, 2021). Wartości kulturowe można więc uznać za silniejszy bodziec do zachowania dziedzictwa od czynników ekonomicznych czy nawet uwarunkowań prawnych ochrony (Jędras i in., 2021). Wartość kulturowa jest istotną częścią oceny złożonego potencjału adaptacyjnego (*adaptive reuse potential*) (Remøy, 2014). Korzyści społeczne i ekonomiczne z zachowania dziedzictwa kulturowego obejmują szereg aspektów, od estetycznych, funkcjonalnych, po te związane bezpośrednio ze społecznościami dziedzictwa (zachowanie „łączności” z miejscem, jego tożsamości, elementów i cech krajobrazu kulturowego, charakteru miejsca, identyfikacji kulturowej). Podkreśla się też, że zachowanie historii miejsca, obiektów oddziałuje nie tylko na sam obiekt, ale też i jego otoczenie (Jigyasu, 2013; Wilkinson, 2018; Murzyn-Kupisz, Hołuj i Działek, 2022).

Jeżeli obiekt dziedzictwa został bezpowrotnie zniszczony, formą rezyliencji może być urządzenie upamiętnienia, pozwalające zachować/przywrócić pamięć miejsca i poczucie przywiązania do miejsca (*place attachment*). Upamiętnianie może mieć różne fizyczne wymiary,

np. zostawienie ruin, lub też być nową konstrukcją. Wychodzeniu z kryzysu sprzyjają także ceremonie, rytuały pozwalające na ciągłą psychiczną rekonwalescencję (Vale i Campanella, 2005).

Innym wymiarem istotności dziedzictwa kulturowego dla przebiegu i siły miejskiej rezyliencji jest fakt, iż jest ono rezerwuarem wiedzy o tym, jak w przeszłości społeczność radziła sobie z kryzysami. Pamięć o dawnych kryzysach i sposobach radzenia sobie z nimi pozwala tworzyć systemy ostrzegania i monitoringu zagrożeń, minimalizować potencjalne przyszłe straty. Ponadto przypomina, że zmiana/transformacja/zaburzenia są permanentną cechą dziejów (Council of Europe, 2005; Holtorf, 2018; Ribeiro, Gonçalves, 2019), i wskazuje na konieczność zachowania zarówno dziedzictwa materialnego, jak i niematerialnego (Jigyasu, 2013; UN, 2015; Holtorf, 2018). Podkreśla się, że wartości dziedzictwa powinny stanowić bazę dla wypracowania konsensusu odnośnie do dopuszczalnych zmian i adaptacji krajobrazów do nowych struktur funkcjonalnych czy społecznych (Plieninger i Bieling, 2012; Fabbriatti, Boissenin i Citoni, 2020).

Za najważniejsze w ochronie zasobu dziedzictwa i jego adaptacji do zmieniających się potrzeb uznaje się włączenie do tego procesu społeczności lokalnych jako tradycyjnych opiekunów zasobu (*community-based resilience*). Obok społeczności dużą rolę przypisuje się w tym wymiarze także organizacjom społecznym. W katalogu ich działań przyczyniających się do budowania rezyliencji miasta, rezyliencji społecznej i rezyliencji dziedzictwa znajdują się rozmaite aktywności mające na celu przede wszystkim monitorowanie stanu zasobu. Może być ono realizowane jako stała opieka nad zasobem, co pozwala zmniejszyć negatywny wpływ zaburzeń oraz jest formą ciągłej adaptacji i łagodzenia ich skutków. Przyjmuje różne formy i zakresy ingerencji w ramach szeroko rozumianego adaptacyjnego ponownego użycia. Są to na przykład nowe funkcje historycznych obiektów, nowe elementy w historycznych obiektach czy rozbudowa istniejących obiektów (Wilkinson, 2018).

Działania organizacji mogą też przybierać formę wsparcia innych osób czy podmiotów, w tym także upowszechniania dobrych praktyk (Greffé, 2012; Holden, 2018; Wilkinson, 2018; ICOMOS, 2019). Organizacje mogą wywierać nacisk na zmianę formy, funkcji zamiast alternatywy w postaci wyburzenia i postawienia nowego obiektu, a także działać jako organizacje strażnicze, sygnalizujące odpowiednim służbom nielegalne działania właścicielskie wobec zasobu (Newton i Doherty, 2014; Boccardi, 2015). Organizacje prowadzą też aktywności z zakresu inwentaryzacji zasobu i gromadzenia wiedzy o nim. Tworzenie bazy wiedzy jest formą przygotowania na przyszłe straty i szkody, ale także sposobem szukania odpowiedzi na bieżące wyzwania (np. związane ze zmianami klimatycznymi) w lokalnej, historycznej wiedzy (ICOMOS, 2019).

Działania organizacji pożytku publicznego w obszarze budowania miejskiej rezyliencji w Polsce

Badaniem objęto działania organizacji pozarządowych posiadających status organizacji pożytku publicznego (OPP), które w latach 2019–2021 podejmowały aktywności wpływające na rezyliencję miejskich przestrzeni dziedzictwa. Identyfikacji tych OPP dokonano na podstawie bazy organizacji prowadzonej przez Narodowy Instytut Wolności, weryfikując sprawozdania merytoryczne OPP działających w obszarze: kultury, sztuki, ochrony dóbr kultury i dziedzictwa narodowego. Statystyki dotyczące analizowanej próby ujęto w tabeli 1. Na podstawie analizy treści sprawozdań OPP uzyskano odpowiedź na pytania badawcze: jakimi działaniami OPP budują rezyliencję dziedzictwa w polskich miastach oraz w jakich okolicznościach podejmowały one te aktywności.

Tabela 1. Podstawowe informacje dotyczące próby badawczej

Rok sprawozdawczy	Liczba OPP działających w obszarze kultury, sztuki, ochrony dóbr kultury i dziedzictwa narodowego	OPP, które podjęły aktywności wpływające na rezyliencję miejskich przestrzeni dziedzictwa	
		Nominalnie	%
2019	1100	291	26,5
2020	1050	296	28,2
2021	1034	301	29,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy sprawozdań OPP Narodowego Instytutu Wolności. Pozyskano z: <https://sprawozdaniaopp.niw.gov.pl/> (dostęp: 15.04.2023).

Objęte analizą OPP podejmowały działania wobec różnie dookreślonych przestrzeni dziedzictwa w miastach historycznych. W zbiorowości znalazły się te zainteresowane ochroną dziedzictwa określonego miasta, gminy, województwa, regionu historycznego czy kulturowego; dziedzictwa społeczności: religijnej, narodowej, etnicznej, zawodowej; dziedzictwa okresu/epoki w dziejach. Część OPP podejmowała działania wobec dziedzictwa danego typu (np. przemysłowego, pofortecznego) czy wreszcie wybierała jako przedmiot zainteresowania konkretny obiekt, wydarzenie lub postać historyczną.

W strukturze ośrodków miejskich, w jakich działały OPP, 1/4 stanowią największe miasta Polski (powyżej 0,5 mln mieszkańców). Ośrodki o potencjale ludnościowym pomiędzy 100 a 500 tysięcy mieszkańców stanowiły 30% próby, zaś dominowały miasta średnie i małe (45%). Zbiorowość obejmowała: najważniejsze historyczne ośrodki miejskie Polski, o wielowiekowym, złożonym potencjale kulturowym; miasta o utraconych lub znacząco zredukowanych historycznych funkcjach (np. przemysłowych);

miasta o funkcjach lokalnych i sublokalnych, ale z długą historią trwania, a co za tym idzie posiadające cenne zasoby lokalnie ważnego dziedzictwa. Stosunkowo duże zainteresowanie budziły ośrodki znajdujące się w obszarach, na których nastąpiła wymiana ludności w związku ze zmianą granic Polski po II wojnie światowej (w szczególności dotyczyło to miast znajdujących się w granicach Ziemi Odzyskanych czy też zlokalizowanych na Kresach Wschodnich).

Na podstawie zgromadzonego materiału źródłowego w obszarze wzmocnienia rezyliencji miejskich przestrzeni dziedzictwa zidentyfikowano następujące rodzaje aktywności OPP:

1. Opieka nad obiektami i przestrzeniami, niekiedy połączona z nadaniem im nowych funkcji

Aktywności obejmowały remonty, rekonstrukcje, przebudowy, rozbudowy, stanowiąc często pierwszy etap adaptacji obiektów i przestrzeni do nowych funkcji realizowanych przez same organizacje. OPP tym samym włączały się w proces ciągłej adaptacji zasobu historycznego do zmieniających się potrzeb użytkowników miast. Implementacja nowych funkcji odbywała się z dbałością o zachowanie obiektów, przestrzeni historycznych i ich wartości kulturowych. Często działaniom tym towarzyszyły przedsięwzięcia edukacyjne związane z obiektem. Należy zauważyć, że taką zrównoważoną adaptację do nowych funkcji realizowały nie tylko OPP działające w podstawowym wymiarze w obszarze ochrony dziedzictwa (np. w Krakowie OPP zajmujące się głównie wsparciem osób niepełnosprawnych, opiekując się także wybranymi obiektami pofortecznymi, prowadząc w nich prace rekonstrukcyjne, konserwacje, rewitalizację, także w odniesieniu do otaczającej je historycznej zieleni; w Jarosławiu działa Ośrodek Kultury i Formacji Chrześcijańskiej, który swoje cele statutowe związane ze sferą duchowości realizuje w zabytkowym kompleksie pobenedyktynskiego opactwa, jednocześnie prowadząc renowację i zapewniając bieżące utrzymanie obiektu). Niektóre OPP jako *modus operandi* przyjmowały sukcesywne adaptowanie zdewastowanych zabytków na cele kulturalne (np. słupska fundacja „Kochajmy Zabytki”, która przeznaczona wyremontowane obiekty na cele arteterapii dla dzieci niepełnosprawnych). OPP tworzyły we wcześniej opuszczonych obiektach prywatne muzea (np. Fundacja Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego Śląska prowadzi pięć takich placówek w kompleksach poprzemysłowych; Polskie Stowarzyszenie Miłośników Kolei w XIX-wiecznej skierniewickiej parowozowni eksponuje kolekcję nt. historii kolejnictwa). Niekiedy OPP współtworzą instytucje kultury w opuszczonych przestrzeniach wraz

z władzami lokalnymi (te finansują np. prace renowacyjne, a OPP wspiera je potencjałem kadrowymi i doświadczeniem, jak w przypadku Stowarzyszenia Miłośników Nowego Dworu Gdańskiego „Klub Nowodworski”, które prowadzi Żuławski Park Historyczny w zabytkowej mleczarni).

OPP realizują projekty rekonstrukcyjne, przywracające pamięć o historii miejsca, jednocześnie nadając jej nowe funkcje i znaczenia, w nawiązaniu do tych historycznych (np. Fundacja Benevolens odbudowała dawną Leśną Szkołę – Waldschule z przeznaczeniem na Dom Artysty, jednocześnie rewitalizując część Parku Zdrojowego. Jest to jeden z kilku projektów realizowanych w Głuchołazach przez tę i inne lokalne organizacje społeczne).

2. Działania przywracające pamięć o historii obiektów i miejsc

Działania OPP obejmowały także tworzenie miejsc pamięci – symbolicznych upamiętnień. Tę działalność warto chociażby zobrazować przedsięwzięciem Stowarzyszenia Żydowski Instytut Historyczny w Polsce, które wraz ze Stowarzyszeniem „Stacja Muranów” zrealizowało upamiętnienie Archiwum Ringelbluma. Zlokalizowano je w miejscu, w którym odnaleziono część tego zbioru, na Muranowie, w przestrzeni szczególnej, która utraciła nie tylko przedwojenną tkankę społeczną, ale także i tę urbanistyczno-architektoniczną. Powojenna, nowa zabudowa na ruinach getta tylko symbolicznie dokończyła proces „zapominania”. Obecnie, także staraniem organizacji społecznych, historia Muranowa, jego dawnych mieszkańców, odkrywana i oznaczana jest w tej przestrzeni na nowo, symbolicznie odsłaniając elementy tego szczególnego miejskiego palimpsestu.

Przywracanie pamięci o historii miejsc w mieście realizowane jest nie tylko poprzez trwałe instalacje, ale także działania czasowe. Są to inscenizacje historyczne (np. Towarzystwo Bambrów Poznańskich rokrocznie rekonstruuje tradycje i zwyczaje grupy w przestrzeni miasta; OPP z Łodzi organizują inscenizowane spacerory wprowadzające w klimat XIX-wiecznego miasta przemysłowego) czy wydarzenia artystyczne, łączące sztukę z historią miejsca (np. przeglądy sztuki „Survival”, organizowane przez Fundację Art Transparent – kolejne edycje zlokalizowane były w różnych opuszczonych obiektach we Wrocławiu, przykładowo edycję w 2020 r. pt. „Wasteland” zlokalizowano w obiekcie historycznej miejskiej przepompowni wody, a tematem przewodnim wydarzenia uczyniono problem marnowania zasobów i widma katastrofy ekologicznej).

3. Gromadzenie archiwaliów i wiedzy na temat obiektów i przestrzeni historycznych

OPP prowadzą działania mające na celu wytworzenie, pozyskanie czy zgromadzenie wiedzy z istniejących, ale rozproszonych źródeł. Realizują projekty naukowe, kwerendy, inwentaryzacje, eksploatacje terenowe. Podkreślają przy tym, że wybierając obszar czy rodzaj dziedzictwa dla takich aktywności, najczęściej skupiają się na zasobie niszczącym, zagrożonym, znikającym z krajobrazu (np. Stowarzyszenie Przyjaciół Ziemi Polickiej „Skarb” prowadziło eksploracje na terenie dawnego zakładu przemysłowego, odnajdując artefakty związane z jego historią; Stowarzyszenie Miłośników Jasła i Regionu Jasielskiego – opracowało ewidencję Miejsc Pamięci Narodowej – tablic, pomników, obelisków w Jasle w postaci kart adresowych ze zdjęciem i informacjami o obiektach; Fundacja „Hereditas” – prowadzi cykliczną inwentaryzację zabytków drewnianych Mazowsza, także zlokalizowanych w miastach, oraz inwentaryzację detalu architektonicznego Warszawy). OPP dostrzegają problem dziedzictwa zapomnianego, niczyjego, przywracając o nim pamięć, często inwentaryzując jedynie jego pozostałości (np. Fundacja na rzecz Kultury i Edukacji im. Tymoteusza Karpowicza realizowała projekt „Spod tynku patrzy...”, którego celem była identyfikacja niemieckich epigrafów w przestrzeni Wrocławia czy Jeleniej Góry).

Pozyskiwanie informacji realizowane jest także w formie akcji crowd-sourcingowych (np. Stowarzyszenie Miłośników 600-letniego Bierunia gromadzi zdjęcia sprzed 1900 r., głównie o obiektach obecnie niszczących, o ich dawnych funkcjach i wyglądzie). OPP pozyskują też zdjęcia współczesne. Jest to sposób na zgromadzenie dokumentacji obiektów i przestrzeni szybko tracących cenne kulturowo elementy w wyniku rozbiórek, przebudów, remontów, dewastacji, kradzieży, w szczególności detali wyposażenia czy dekoracji (np. Szczecińskie Towarzystwo Fotograficzne w ramach cyklu „Ulice i podwórka” dokumentuje ich stan obecny, z dbałością o utrwalenie pozostałych jeszcze oryginalnych elementów charakterystycznych dla okresu, obszaru czy obiektu; Towarzystwo Przyjaciół Piotrkowa Trybunalskiego gromadzi ikonografię przestrzeni i obiektów, które nie są atrakcyjne turystycznie, gdyż zauważono, że jest to zasób szczególnie narażony na niszczenie, rozkradanie, który odbywa się bez zainteresowania (lub przy współudziale) lokalnej społeczności, inaczej niż w stosunku do zasobu przynoszącego konkretne korzyści ekonomiczne).

4. Dyfuzja wiedzy

Efekty pracy OPP udostępniane są różnym grupom społecznym i zawodowym. Upowszechnianie odbywa się poprzez różne media, z których najpopularniejsze są publikacje – od naukowych po przeznaczone dla szerokiego grona odbiorców (OPP często wydają lokalne gazety zawierające cyklicznie publikowane informacje o dziedzictwie kulturowym, np. Towarzystwo Przyjaciół Nałęczowa – „Głos Nałęczowa”). Coraz częściej wiedza udostępniana jest w formie baz internetowych, niekiedy z geoodniesieniami (np. Towarzystwo Miłośników Kultury Kresowej udostępnia bazę lokalizacji zinwentaryzowanych mogił; „Hereditas” prowadzi wirtualne lapidarium warszawskich detali architektonicznych oraz wirtualną mapę zabytków drewnianych Mazowsza). Kolekcje eksponatów, dokumentów, wydawnictw OPP przechowują we własnych bibliotekach czy muzeach (zlokalizowane są one niekiedy w obiektach uratowanych przez organizacje przed zniszczeniem, rozbiórką).

OPP organizują (lub współorganizują) wydarzenia o charakterze edukacyjnym, łącząc je niekiedy z realizacją innych celów statutowych, np. prowadzeniem inwentaryzacji w terenie. Dotyczy to w szczególności oferty skierowanej do młodzieży (np. Hereditas – prowadzi Akademię Opiekunów Dziedzictwa, której celem jest popularyzacja wiedzy o detalu architektonicznym. Jej elementem jest udział w szkoleniu prowadzonym przez historyków sztuki, konserwatorów zabytków, architektów, a następnie udział w inwentaryzacji detalu architektonicznego w wybranych przestrzeniach Warszawy). Działania edukacyjne są formą prewencji w ochronie dziedzictwa, ponieważ uwrażliwiają na jego wartości, szczególne potrzeby, wyrabiają świadomość przynależności kulturowej lub świadomość historii miejsca zamieszkania (w przypadku ludności napływowej). OPP kształcą także w zakresie tradycyjnych technik i praktyk, pozwalając zachować wiedzę np. o lokalnych technikach budowlanych, czy też wiedzę o sposobach ochrony przed możliwymi zagrożeniami przyrodniczymi występującymi w obszarze (np. Stowarzyszenie Miłośników Nowego Dworu Gdańskiego prowadzi Pracownię Drewna, edukującą w zakresie tradycyjnego ciesielstwa, stolarstwa i modelarstwa, budowy domów żuławskich czy renowacji obiektów zabytkowych. Druga inicjatywa tej organizacji to prowadzenie Krajowego Centrum Społecznej Edukacji Przeciwpowodziowej, oferującego szkolenia z zakresu ochrony przeciwpowodziowej, będące formą kultywowania 600-letniej tradycji żuławskiego samorządu wodnego). OPP edukują pasjonatów historii, aby nieświadomie nie wyrządzali szkody dziedzictwu (np. Fundacja na rzecz Odzyskania Zaginionych Dzieł Sztuki „Latebra” upowszechnia wiedzę o prawnych i technicznych uwarunkowaniach prowadzenia

poszukiwań z wykorzystaniem wykrywaczy metali). Wybuch wojny w Ukrainie w 2022 r. potwierdził potrzebę edukowania w zakresie zagrożeń dla zasobu dziedzictwa wynikających z działań wojennych. Przykładem takich aktywności polskich OPP może być program edukacyjny w tym przedmiocie realizowany w 2020 r. przez Stowarzyszenie Willa Decjusza.

OPP współpracują w realizacji przedsięwzięć ochronnych, inwentaryzacyjnych, popularyzatorskich z władzą publiczną, w szczególności biorą udział w przygotowaniu, konsultowaniu projektów dokumentów czy planów władz publicznych wobec obiektów i przestrzeni dziedzictwa, w szczególności dokumentów planistycznych, programów rewitalizacji, uchwał regulujących ilość, wielkość i wygląd urządzeń reklamowych (takie działania wykazały np. Fundacja Ulicy Piotrkowskiej z Łodzi czy Towarzystwo Przyjaciół Miasta Żyrardowa), wspierają organy władzy publicznej w opracowaniu wniosków wymagających specjalistycznej wiedzy (np. przygotowanie wniosku o wpis Stoczni Gdańskiej na listę zabytków UNESCO wspierała Fundacja Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego Śląska). OPP uczestniczą w debatach dotyczących tematyki przestrzeni dziedzictwa (często same je inicjują).

5. Aktywności interwencyjne u służb publicznych wobec bezpośredniego zagrożenia dla wartości czy przetrwania zasobu

Szereg OPP realizuje funkcję strażniczą, przede wszystkim przygotowując wnioski o objęcie ochroną konserwatorską obiektów zagrożonych (np. Fundacja Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego Śląska przygotowała taki wniosek dotyczący zbiornika wieżowego w zespole zakładów Hutmen we Wrocławiu, w 2021 r. obiekt został wpisany do rejestru zabytków). Podobne działania prowadzi Stowarzyszenie Ochrony Krajobrazu i Architektury Sudeckiej, które szczególnie aktywne jest na polu identyfikowania niezgodnych z prawem działań właścicielskich skutkujących rozbiórką obiektu lub znaczną ingerencją w jego substancję bez posiadania stosownych pozwoleń (np. zgłosiło do służb konserwatorskich niezgodną z prawem rozbiórkę dawnej stacji turystycznej „Hutnik” w Karpaczu czy interweniowało w sprawie budynku „Leśniczówki” w Karpaczu, gdy w trakcie trwania procedury wpisu do rejestru zabytków zaczęła się jego rozbiórka).

Wnioski

Analiza aktywności OPP w obszarze wzmocnienia rezylencji przestrzeni dziedzictwa realizowana jest głównie jako zaplanowany proces wypełniania długofalowych celów, także o charakterze ratunkowym. W działaniach polskich OPP dominują te, których celem jest zabezpieczenie dziedzictwa przed zaburzeniami antropogenicznymi. OPP prowadzą ciągły monitoring stanu dziedzictwa, czego efektem są podejmowane aktywności doraźne, polegające np. na interwencji u odpowiednich służb, ponieważ tylko szybka reakcja na działania destrukcyjne dla dziedzictwa daje szansę, aby zapobiec szkodom lub je zminimalizować, np. gdy właściciel rozpoczyna rozbiórkę lub celowo w inny sposób niszczy zasób w celu „odzyskania” przestrzeni dla nowych inwestycji (w szczególności dotyczy to zasobu dziedzictwa poprzemysłowego i tego ulokowanego w obszarach o dużej presji inwestycyjnej, np. w miastach turystycznych).

OPP podejmują szereg działań prewencyjnych. Są to aktywności edukacyjne, gdzie wykształcenie poczucia odpowiedzialności za zasób, świadomości jego wartości, może stać się dla niego swoistym ubezpieczeniem na przyszłość (zmniejsza ryzyko zarówno uświadomionego, jak i nieuświadomionego niszczenia zasobu przez jego użytkowników czy właścicieli). Ten rodzaj aktywności kierowany był w szczególności do osób młodych, ale też ludności napływowej, dla której zastane dziedzictwo jest obce kulturowo. Działania OPP miały na celu przekazanie wiedzy, rozbudzenie wrażliwości na wartości zasobu, aby odbiorcy ich działań stali się ambasadorami zrównoważonego, świadomego podejścia do dziedzictwa. Formą prewencji są też aktywności pozwalające na zabezpieczenie możliwości odtworzenia zasobu w przyszłości, gdyby w wyniku sytuacji kryzysowej doznał on jakiejś szkody. Ten cel realizowany jest m.in. poprzez gromadzenie dokumentacji, artefaktów czy archiwów historii mówionej. Ważną aktywnością OPP były inicjatywy mające na celu odpominanie przeszłości miejsc, szczególnie tych, które z uwagi na uwarunkowania historyczne musiały czekać na to przez dziesięciolecia.

OPP prowadziły działania zarówno wobec zasobu własnego, jak i obiektów, do których miały ograniczone prawa rzeczowe (np. mienia samorządowego), ale także w stosunku do zasobu, do którego nie posiadały formalnie ustanowionych praw majątkowych. Część OPP posiada status społecznego opiekuna zabytku. Na szczególną uwagę zasługują organizacje opiekujące się zasobem dziedzictwa opuszczonego, niczyjego, bez ustalonych właścicieli, ale też te, które za przedmiot opieki obrały zasób nieposiadający najwyższej wartości kulturowej, przez co nie jest on objęty formalną ochroną, a może stanowić istotny element budujący lokalną tożsamość kulturową (to głównie organizacje działające w małych i średnich miastach).

Wreszcie, organizacje działające w obszarze ochrony dziedzictwa, realizując cele ochronne, opiekuńcze wobec zasobu, jednocześnie wpisywały działania w tym obszarze w szerszy kontekst problemów współczesności, gdzie dziedzictwo stawało się zarówno przedmiotem refleksji, jak i narzędziem do uruchomienia wrażliwości na teraźniejsze i przyszłe problemy ludzkości. Ten rodzaj działań w szczególności realizowany był poprzez projekty artystyczne.

Podsumowując, można stwierdzić, że OPP działają na rzecz rezyliencji polskich miast i ich dziedzictwa wielowymiarowo, prewencyjnie i reaktywnie, wykorzystując posiadaną wiedzę, doświadczenie i inne potencjały organizacji. Widoczne są jednak wyraźnie ograniczenia, z jakimi borykają się organizacje pozarządowe mające siedzibę w Polsce. Niewiele OPP ma stabilne, własne źródła finansowania działań, raczej opierają się na wsparciu zewnętrznym projektów, co osłabia możliwości wykorzystania ich innych potencjałów (np. ludzkiego). Przy tych deficytach OPP wyraźnie realizują się w działaniach niewymagających dużych nakładów finansowych, a raczej oddolnej samoorganizacji, zaangażowania własnej pracy i czasu (np. działania strażnicze), uzupełniając (na ile to możliwe) braki kadrowe, finansowe czy organizacyjne służb i organów władzy formalnie odpowiedzialnych za ochronę dziedzictwa i zrównoważone włączanie go w rozwój społeczno-gospodarczy.

BIBLIOGRAFIA

- Asprone, D., Prota, A. i Manfredi, G. (2014). Linking Sustainability and Resilience of Future Cities. W: P. Gasparini, G. Manfredi i D. Asprone (red.), *Resilience and Sustainability in Relation to Natural Disasters: A Challenge for Future Cities*. Cham, Heidelberg, New York, Dordrecht, London: Springer, 55–66.
- Baker, H., Moncaster, A., Remøy H. i Wilkinson, S. (2021). Retention not demolition: how heritage thinking can inform carbon reduction. *Journal of Architectural Conservation*, nr 27:3, 176–194. DOI: 10.1080/13556207.2021.1948239.
- Boccardi, G. (2015). From Mitigation to Adaptation: A New Heritage Paradigm for the Anthropocene. W: M.-T. Albert (red.), *Perceptions of Sustainability in Heritage Studies*. Berlin–Boston: De Gruyter, 87–98.
- Council of Europe (2005). *Action for a Changing Society, Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*. Directorate of Democratic Governance. Pozyskano z: <https://rm.coe.int/16806abde6> (dostęp: 02.11.2022).

- Drobniak, A. (2014). Urban resilience and post-industrial city. W: A. Drobniak (red.), *Urban resilience concept and post-industrial cities in Europe*. Katowice: University of Economics, 15–28.
- Drobniak, A. (2018). Programowanie rezyliencji miejskiej – przykład dzielnicy Załęże w Katowicach. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, nr 502, 22–33.
- Fabbricatti, K., Boissenin, L. i Citoni, M. (2020). Heritage Community Resilience: towards new approaches for urban resilience and sustainability. *City, Territory and Architecture*, nr 7:17.
- Folke, C. (2006). Resilience: The emergence of a perspective for social–ecological systems analyses. *Global Environmental Change*, nr 16, 253–267.
- Folke, C. (2016). Resilience. *Ecology and Society*, nr 21(4):44.
- Folke, C., Carpenter, S.R., Walker, B., Scheffer, M., Chapin, T. i Rockström, J. (2010). Resilience thinking: integrating resilience, adaptability and transformability. *Ecology and Society*, nr 15(4): 20.
- Geraedts, R., van der Voordt, T. i Remřy, H. (2018). *Conversion Potential Assessment Tool*. W: S.J. Wilkinson i H. Remřy (red.), *Building Urban Resilience through Change of Use*, Oxford: Wiley Blackwell, 121–152.
- Godschalk, D.R. (2003). Urban Hazard Mitigation: Creating Resilient Cities. *Natural Hazards Review*, nr 4:3, 136–143.
- Greffé, X. (2012). *Concept study on the role of Cultural Heritage as the fourth pillar of Sustainable Development*. Sustcult – South East Europe Transnational Cooperation Programme.
- Holden, G. (2018). Top-up: Urban Resilience through Additions to the Tops of City Buildings. W: S.J. Wilkinson i H. Remřy (red.), *Building Urban Resilience through Change of Use*. Oxford: Wiley Blackwell, 105–119.
- Holling, C.S. (2001). Understanding the Complexity of Economic, Ecological, and Social Systems. *Ecosystems*, nr 4/5, 390–405.
- Holtorf, C. (2018). Embracing change: how cultural resilience is increased through cultural heritage. *World Archaeology*, nr 50:4, 639–650.
- ICOMOS (2019). *The Future of Our Pasts: Engaging Cultural Heritage in Climate Action*, Climate Change and Cultural Heritage Working Group. Paris: ICOMOS.
- Jacobs, B. (2005). Urban Vulnerability: Public Management in a Changing World. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, nr 13:2, 39–43.
- Jędras, H., Legutko-Kobus, P., Przygodzki, Z. i Chabiera, A. (2021). *Zintegrowane zarządzanie dziedzictwem kulturowym w rozwoju lokalnym*. Warszawa: NID.
- Jigyasu, R. (2013). *Heritage and Resilience: Issues and Opportunities for Reducing Disaster Risks*. Background paper prepared for the 4th Session of the Global Platform for Disaster Risk Reduction, Geneva, Switzerland.
- Martin, R. (2012). Regional economic resilience, hysteresis and recessionary shocks. *Journal of Economic Geography*, nr 12, 1–32.

- McEntire, D.A. (2015). *Disaster Response and Recovery: Strategies and Tactics for Resilience*. Hoboken: Wiley.
- Meerow, S., Newell, J.P. i Stults, M. (2016). Defining urban resilience: A review. *Landscape and Urban Planning*, nr 147, 38–49.
- Mulligan, M., Steele, W., Rickards, L. i Fünfgeld, H. (2016). Keywords in planning: what do we mean by ‘community resilience’? *International Planning Studies*, nr 21/4, 1–14.
- Murzyn-Kupisz, M., Hołuj, D. i Działek, J. (2022). *Spoleczno-ekonomiczne oddziaływanie dziedzictwa kulturowego: stan badań oraz perspektywy i potrzeby badawcze w kontekście polskim*. Kraków, Warszawa: Uniwersytet Jagielloński, NID.
- National Research Council (2011). *Building Community Disaster Resilience Through Private–Public Collaboration*, Committee on Private–Public Sector Collaboration to Enhance Community Disaster Resilience. Washington: The National Academies Press.
- Newton, P.W. i Doherty, P. (2014). The challenges to urban sustainability and resilience. W: L.J. Pearson, P.W. Newton i P. Roberts (red.), *Resilient sustainable cities: A future*. New York: Routledge, 7–18.
- Pelling, M. (2003). *The vulnerability of cities: Natural disasters and social resilience*. London: Earthscan.
- Pickett, S.T.A., Cadenasso, M.L. i Grove, J.M. (2004). Resilient cities: meaning, models, and metaphor for integrating the ecological, socio-economic, and planning realms. *Landscape and Urban Planning*, nr 69/4, 369–384.
- Plieninger, T. i Bieling, C. (2012). Connecting cultural landscapes to resilience. W: T. Plieninger i C. Bieling (red.), *Resilience and the Cultural Landscape Understanding and Managing Change in Human-Shaped Environments*. Cambridge: Cambridge University Press, 3–26.
- Polko, A. (2017). Miasto jako dobro wspólne – czy zmierzamy w kierunku wspólnoty współpracy i gospodarki współdzielenia? W: A. Drobnik (red.), *Nowe sektory gospodarki w rozwoju miasta – hybrydyzacja rozwoju*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, 117–130.
- Purchla, J. (2014). Dziedzictwo kulturowe a kapitał społeczny. W: A. Rottermund (red.), *Dlaczego i jak w nowoczesny sposób chronić dziedzictwo kulturowe*. Warszawa: Polski Komitet do spraw UNESCO, 21–30.
- Pyka, R. (2018). Kultura jako czynnik miejskiej rezylencji na przykładzie dawnych miast przemysłowych należących do sieci miast kreatywnych UNESCO. Przypadek dwóch miast: Katowice i Saint-Étienne. *Kultura i Społeczeństwo*, nr 3/2018, 3–27.
- Remøy, H. (2014). Adaptive Reuse W: S.J. Wilkinson, H. Remøy i G. Langston (red.), *Sustainable Building Adaptation: Innovations in Decision-making*, Oxford, Chichester: Wiley Blackwell, 93–182.

- Ribeiro, P.J.G. i Gonçalves, L. (2019). Urban Resilience: a conceptual framework. *Sustainable Cities and Society*, nr 50. DOI: 10.1016/j.scs.2019.101625.
- Roberts, P. (2014). Governance for resilient, sustainable cities and communities: concepts and some cases. W: L.J. Pearson, P.W. Newton i P. Roberts (red.), *Resilient Sustainable Cities: A Future*. New York: Routledge, 197–207.
- Rose, A. (2014). Economic Resilience and Its Contribution to the Sustainability of Cities. W: P. Gasparini, G. Manfredi i D. Asprone (red.), *Resilience and Sustainability in Relation to Natural Disasters: A Challenge for Future Cities*. Cham, Heidelberg, New York, Dordrecht, London: Springer, 1–12.
- Santangelo, A., Melandri, E., Marzani, G., Tondelli, S. i Ugolini, A. (2022). Enhancing Resilience of Cultural Heritage in Historical Areas: A Collection of Good Practices. *Sustainability*, nr 14(9), 5171. DOI: 10.3390/su14095171.
- Świątek, L. (2015). Miasta spustoszone. Koncepcja rezyliencji w procesie rewitalizacji małych i średnich miast. *Przestrzeń i forma*, 23/1, 117–128.
- UN (2015). *Proceedings of the Third UN World Conference on Disaster Risk Reduction*. The United Nations Office For Disaster Risk Reduction, Japan.
- UNESCO (2013). *The Hangzhou Declaration. Placing Culture at the Heart of Sustainable Development Policies*. Pozyskano z: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000221238> (dostęp: 02.11.2022).
- Vandecasteele, I., Baranzelli, C., Siragusa, A. i Aurambout, J. (red.) (2019). *The Future of Cities, Opportunities, Challenges and the way Forward*. Joint Research Centre, Publications Office of the European Union, Luxembourg; Urban Data Platform Plus. Pozyskano z: <https://urban.jrc.ec.europa.eu/thefutureofcities/> (dostęp: 14.09.2022).
- Vale, L.J. (2014). The Politics of Resilient Cities. Whose Resilience and Whose City? *Building Research & Information*, nr 42:2, 191–201.
- Vale, L.J. i Campanella, T.J. (2005). Conclusion. Axioms of Resilience. W: L.J. Vale i T.J. Campanella (red.), *The Resilient City: How Modern Cities Recover from Disaster*. Oxford: Oxford University Press, 335–356.
- Vale, L.J. i Campanella, T.J. (2005). The Cities Rise Again. W: L.J. Vale i T.J. Campanella (red.), *The Resilient City: How Modern Cities Recover from Disaster*. Oxford: Oxford University Press, 3–9.
- Walker, B. i Salt, D. (2006). *Resilience thinking. Sustaining Ecosystems and People in a Changing World. How Can Landscapes and Communities absorb Disturbance and maintain Function?* Washington, Covelo, London: Island Press.
- Wilkinson, S. (2018). Conclusions on Building Resilience through Change of Use Adaptation: A Manifesto for the Future. W: S.J. Wilkinson i H. Remøy (red.), *Building Urban Resilience through Change of Use*. Oxford: Wiley Blackwell, 175–187.
- Wilkinson, S. (2018). The Context for Building Resilience through Sustainable Change of Use Adaptation. W: S.J. Wilkinson i H. Remøy (red.),

Building Urban Resilience through Change of Use. Oxford: Wiley Blackwell, 1–20.

Zalasińska, K. (2014). Wdrożenie prawodawstwa UNESCO do polskiego porządku prawnego – wybrane zagadnienia. W: A. Rottermund (red.), *Dlaczego i jak w nowoczesny sposób chronić dziedzictwo kulturowe*. Warszawa: Polski Komitet do spraw UNESCO, 175–197.

Dominika Hołuj – doktor nauk ekonomicznych. Adiunkt w Katedrze Historii Gospodarczej i Społecznej / UNESCO Chair for Heritage and Urban Studies Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie. Zainteresowania badawcze obejmują przede wszystkim partycypację społeczną w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym. Autorka ponad 50 prac naukowych. Pracowała w zespołach eksperckich zajmujących się problematyką dziedzictwa kulturowego i rozwoju lokalnego (OECD, Narodowy Instytut Dziedzictwa).